

Foneettisen äännekirjoituksen teoriasta ja käytännöstä

Jaakko Lehtonen

Suomalais-ugrilaisen Seuran juhlapöytäkokouksen yhteydessä vuonna 1958 asetti juhlaan saapuneitten fennougristien konferenssi erityisen komitean pohtimaan suomalais-ugrilaisen transkription yksinkertaistusperiaatteita sekä tarkistamaan ja yhtenäistämään eri kielten merkintätavoista tehtäviä ehdotuksia.¹ Koska minulla ei ole tiedossani komitean myöhempien kokousten päätöksiä eikä sen yhtenäistamis- ja yksinkertaistamissuosituksia, en tässä puheenvuorossa puutu minkään kielen tai kielimuodon merkintätapojen yksityiskohtiin, vaan rajoitun käsittelemään joitakin foneettisen kirjoituksen teorian ja merkintätapojen kehittämisen periaatekysymyksiä.

Kysymys foneettisen kirjoituksen kehittamisestä on jaettavissa kahteen osaan: toisaalta itse kirjainnosperiaatteiden ja -tavoitteiden arviointiin ja toisaalta käytettävien foneettisten symbolien järjestelmän, merkkien muodon, niiden sijoituksen ja käyttötavan arviointiin. Sen selvittäminen, millaisia ja minkätasoisia puheprosessin ilmiöitä transkription tehtävä on osoittaa, tai millaisia tietoja eriasteisissa karkeistuksissa on lupa jättää osoittamatta, on tehtävänä täysin riippumaton merkkijärjestelmän systematiikan ja sen sovinnaismerkkien muuttamisesta tai säilyttämisestä. Foneettisen kirjoituksen tavoitteisiin liittyviä periaatekysymyksiä on tämän vuoksi seuraavassa tarkasteltu aluksi erikseen liittämättä niitä minkään kielen tai transkriptiojärjestelmän käyttöön.

I

Foneettinen kirjoitus eroaa tehtävältään kielen ortografiasta varsin selvästi: sen ensisijaisena tarkoituksena ei ole niin kuin kielen ortografian, mahdollistaa kielellinen viestintä pysyvien optisten merkkien välityksellä. Se on tarkoitettu ja kehitetty nimenomaan puheen, kielen akustisen ilmentymän, ku-

¹ Katso Suomalais-ugrilaisen Seuran vuosikertomusta v. 1959, s. 5, SUSÄ 62.

Tämän artikkelin kirjoittamisen jälkeen on myös Fanny de Sivers kiinnittänyt huomiota suomalais-ugrilaisen transkription uudistuskysymyksen ja nykyisten merkintätapojen kirjavuuteen (Sovjetskoje finno-ugrovedenje VII, 1 s. 45—51).

vaajaksi. Kirjoitus ei välttämättä ole aina puheen eli fysiologisesti tuotetun ja akustisesti etenevän informaation yksikköjen jäljentämistä. On olemassa kirjoitus/puhe -pareja, joista kumpikin itsenäisesti ja toisestaan riippumatta toimii kielen välityskanavana (esim. kiina). Tällaista kieltä voi kirjoittaa ja lukea ilman vähäisintäkään tietoa siitä, millaiselta kirjoitettu sanoma kuulostaisi puhuttuna.² Suomen kielen perspektiivistä katsottuna taas kirjoituksen ja puheen alistussuhde näyttää ilmeiseltä: kirjoitus on puhutun kielen invarianttien, erottavien segmenttien, symbolointia sovitulla optisilla merkeillä. Näitä puhekoodin aineettomia invariantteja on totuttu nimittämään foneemeiksi ja foneemijonoja vastaavilla merkkijonoilla kuvaavaa kirjoitusjärjestelmää foneemiseksi tai foneemiperiaatteen mukaiseksi ortografiaksi. Foneemiperiaatteen mukainen systemaattinen äännekirjoitus ja kielen foneemiperiaatteen mukainen oikeinkirjoitusjärjestelmä kuvaavat kumpikin täsmälleen samaa kielen — tai puheen — tasoa, vain käytettävät merkit voivat olla erilaisia.³

Alfabeettisissa kirjoitusjärjestelmissäkään ei kirjoituksen ja puheen suhde ole välttämättä samanlainen kuin suomessa. Suomen kirjoitusjärjestelmän periaattein ja vakiokirjainmerkkejä käyttäen tulisi esim. englannin sanat *various* ja *variety* kirjoittaa ehkä {veöriös} ja {vö-raiöti}; jos taas suomea ryhdyttäisiin kirjoittamaan englannin kirjoitusperiaatteen mukaan, olisi ehkä kirjoitettava {vet} tai {vete} pro *vesi*, {vanhauteta} pro *vanhuutta* ja {vanhaita} pro *vanhoja*. Kumpikin kirjoitusasu olisi »fonologinen» — eri mielessä tosin. Suomen normaaliortografian mukaiset asut ovat lähempänä toteutettua, tuotettua puhetta, mutta niiden vaihtoehdot asut sisältävät kirjainmerkein kirjoitettuina kaikki ne tiedot, jotka kielen puhuja tarvitsee tunnistaakseen morfeemin {vanhoja} jne. tai tuottaakseen puheen asut [vanhoja] jne.

Morfofoneemisen kirjoituksen, jota generativistit (esim. Chomsky)⁴ pitävät optimaalisena kirjoitusjärjestelmänä, ja fonemaattisen ortografian välinen vertailu saattaa tuntua etäiseltä ja aiheettomalta foneettisesta transkriptiosta puhuttaessa. Voidaan kuitenkin ajatella, että transkription tarkentaminen generativistien »fonologista» asua kuvaavasta perinteellisen autonomisen fonologian »fonologiseen» ja edelleen »karkeampaan» ja »hienompaan» foneetti-

² Erilaisista kirjoituksen ja puheen suhteen tulkinnoista katso Penttilä 1970, Reed 1970.

³ Lüdtk (1969) on alfabeettisen kirjoituksen kehitystä tarkastellessaan jopa päätenyt esittämään, että koko foneemin käsite ja foneemiteoria ovat satunnaisesti kehittyneen alfabeettisen kirjoitusjärjestelmän seurausta. Tämä näkemys on täysin vastakainen sille perinteelliselle ajattelutavalle, että alfabeettinen foneemikirjoitus on syntynyt juuri ihmiskielen peruselementteihin kuuluvan foneemikäsitteen varaan.

⁴ Ks. esim. Chomsky & Halle 1968 s. 50. Autonomisen fonologian perspektiivistä katsoen hyvin epäsäännöllistä englannin ortografiaa pidetään foneemista kirjoitusta etevämpänä sen vuoksi, että se on lähempänä syvärakenteen fonologista eli leksikaalista representaatiota. Lukija tavoittaa visuaalisesti suoraan syvärakenteen muodot, kun taas foneemikirjoituksen lukija muodostaa kirjainjonojen perusteella ensin kuvan siitä, miltä viesti kuulostaisi puhuttuna, ja vasta tämän kautta pystyy johtamaan syvärakenteen kieliopilliset muodot (vrt. Bewer & Bower 1970).

seen asuun merkitsee vain lähemmäksi foneettista puhetta johtavien kielen fonologisten sääntöjen tuotoksen lisäämistä merkintöihin. Kielen merkityselementit ovat jo morfofonemaattisessa kirjoituksessa saaneet äänteellisen muodon — ne on artikuloitu — mutta kielen fonologis-foneettisia sääntöjä hallitsemattomalle tiedot ovat kuitenkin riittämättömiä foneettisen puheen (tai fysiologisten artikulaatiopiirteiden) rekonstruomiseksi, mikä juuri on foneettisen transkription tarkoitus. Mitä tarkempi transkriptio on, sitä vähemmän sen tulkitsijan tarvitsee käyttää ja hallita kielen systeemiin kuuluvia foneettisia sääntöjä tekstin tulkinassa. Ruotsin kielen kirjoitusasut {län} ja {lär} ovat foneemisia ja jokainen ruotsalainen osaa kielensä foneettisten (ja oikeinkirjoitus-)sääntöjen avulla muuntaa ne puhutun kielen asuiksi, mutta suomalaista ruotsia taitamatonta lukijaa varten kirjoitusasuihin on lisättävä tietoja sellaisista piirteistä ja sääntöjen tuloksista, jotka eivät ole yhteisiä näille kielille: suomalaiselle on merkittävä näkyviin, että kirjainmerkillä {ä} symboloitu äänne on pitempi kuin suomen kirjoitusjärjestelmässä samalla merkillä symboloitu äänne ja että merkki {ä} on luettava samoin kuin suomen {ä} vain jälkimmäisessä sanassa; edellistä sanaa varten on kirjoittajan ja lukijan keskenään sovittava merkki äänteelle, joka kuulohavainnon mukaan on suomen {ä} ja {e} merkkien symboloimien äänteiden välillä. Merkit {l} ja {r} taas tarkoittavat kummassakin kielessä samankaltaista äännettä, joten näiden välittämää tietoa ei tarvitse suomalaista lukijaa varten täydentää.

Foneemiperiaatteen tiukka soveltaminen transkriptioon merkitsee yleensä toisaalta sitä, että äänneympäristöstä riippuvaa (allofonista) vaihtelua ei merkitä kirjoituksessa näkyviin, mutta toisaalta myös sitä, että kielen äännevastakohtien järjestelmän kannalta merkityksettömät äänteiden foneettiset ominaisuudet jätetään kirjoituksessa osoittamatta ja transkription keinoin merkitään näkyviin äänteiden ne ominaisuudet, jotka tutkijan tulkinnan mukaan ovat distinktiivisiä, äänteiden oppositiosuhteita kannattavia. Vaikka jätettäisiin huomiotta se seikka, että generativistit pitävät kielen foneemitasoa ja foneemin käsitettä fiktiona, jota ei ole kyetty osoittamaan »psykologiseksi realiteetiksi», voi fonemaattista transkriptiota arvostella kahdesta syystä. Ensinnä äänteen tai foneettisen ilmiön tietyn ominaisuuden kohottaminen »distinktiiviseksi» on usein mielivaltaista ja tutkijan tarkoituseristä riippuvaa. Toiseksi foneeminen transkriptio edellyttää aina, että sen lukijalla on hallussaan »avain», josta äänteiden täsmällisempi määrittely, allofoniset vaihtelut jne. selviävät. Foneemiperiaatetta tiukasti seuraava transkriptio on muodollisesti tehokkain foneettisen kirjainnoksen muoto, mutta se ei aina ole esim. tekstikokoelmissa käytettäväksi helppolukuisin eikä vertailevien äänneopillisten tutkimusten tarpeisiin riittävästi tietoja antava. Foneemiperiaatteen mukaisen transkription etu taas on paitsi kielen äännevastakohtien selkeässä osoittamisessa myös siinä, että kielen äännettä kuvaamaan voidaan valita lähinnä sopivin yksinkertainen

perusmerkki välittämättä saman merkin mahdollisesta esiintymisestä jonkin muun kielen systematiikassa kuvattavasta poikkeavan äänteen symbolina, mikä yleisfoneettisessa vertailevassa transkriptiossa ei olisi sallittua.

Puhutun kielellisen signaalin kirjainnos — tapahtuipa se foneemisen, karkean foneettisen tai hienoimman kuulofoneettisen asteikon mukaan — merkitsee aina kuuntelijan suorittamaa aktiivista äänisignaalin analyysiprosessia: akustisen kontinuumin jakamista erilaajuisiin segmentteihin ja näiden segmenttien identifioimista eri kriteerioiden mukaan ennalta valittuihin luokkiin. Puhesignaalin analyysiprosessissa saattavat vertailumalleina toimia rinnakkain kahdenlaiset viitekehukset, joiden merkitystä eri tutkimussuuntien edustajat ovat painottaneet eri tavoin. Perinteellisen fonologian soveltajat edellyttävät, että kuulija pyrkii puhesignaalista tunnistamaan oman kielensä funktionaalien äänneyksikköjen edustajia. Tämän mukaan hän kykenisi tunnistamaan puhesignaalista erilaisiksi vain sellaiset segmentit ja ominaisuudet, joiden erolla on hänen omassa koodissaan fonologista merkitystä. Sen sijaan hän olisi epätarkka havaitsemaan niitä eroja, joilla hänen oman koodinsa kannalta ei ole merkitystä. Kuuntelijan oman kielen vaikutus ennen kaikkea erilaisten relatiivisten tekijöiden (esim. vokaalinkvaliteetin, äänneiden keston ja painon) havaintoon on osoitettu niin monissa yhteyksissä, että sitä voidaan pitää kiistämättömänä. Toisaalta on myös kiistatonta, että kuulija pystyy silti erottamaan toisistaan sellaisia ilmiöitä, joilla hänen kielessään ei ole erottavaa merkitystä.

On huomattavaa, että foneettisessa analyysissä äänneet määritellään artikulaatiopiirteiden mukaan siitä huolimatta, että kuulija ei (ainakaan äänitalenteesta) pysty niitä välittömästi havaitsemaan. Eräät tutkijat (mm. Liberman ja Denes) ovatkin pyrkineet osoittamaan, että puheen tunnistus ei tapahdu identifioimalla akustisia kvaliteetteja suoraan kielellisiin yksiköihin vaan niihin artikulaatioprosesseihin, joiden avulla kuulijan kokemuksen mukaan akustinen signaali on tuotettavissa. Jos tämä »puheen tajuamisen motorinen teoria» osoittautuu paikkansa pitäväksi, se on omiaan vahvistamaan perinteellistä käsitystä kuulofoneettisen artikulaatiopaikkojen ja -tapojen määrittelyn tarkoituksenmukaisuudesta ja tietystä luotettavuudesta. Huomionarvoista on sekin, että generatiivisen fonologian piirissä on havaittavissa ainakin osittaista siirtymistä akustisista luokitteluperusteista takaisin perinteellisten artikulaatiofoneettisten piirteiden käyttöön. Motorisen komparaattorin olemassaolon tunnistaminen merkitsee kuitenkin fonetiikan kannalta sitä, että foneemien tai distinktiivien piirteiden tunnistusvihjeiden ei odotetakaan akustisessa puhesignaalissa esiintyvän segmenttaalisina, eriteltävissä olevina ominaisuuksina. Foneettisen kirjoituksen kannalta se merkitsisi, että tarkka foneettinen transkriptio ei ole eikä pyri olemaan ääniaalloiksi manifestoituneen puheen representatiota, vaan akustiseen puheeseen johtavan artikulaatioprosessin yksikköjen kuvausta. Tarkin transkriptio ei olisi »käyräanalyyttista» vaan artikulaatio-

analyyttistä. Tällainen tulkinta vastanneekin transkriptoprosessin todellisuutta.

Suomalais-ugrilaisessa järjestelmässä, samoin kuin muissakin foneettisissa kirjoitusjärjestelmissä, äänteet määritellään artikulaatiofoneettisten tuntu-merkien (artikulaattorien välisen kosketuskohdan, kielen etisyyden, huulion muodon jne.) avulla. Menettely näyttäisi edellyttävän, että olisi olemassa tiettyjä absoluuttisia, yleisfoneettisia vertailuarvoja, joihin nähden kunkin kielen kuvattavat äänteet spesifioitaisiin. Kuitenkin jo Setälän ohjelmakirjoituksen (1901) eräät kohdat antavat ymmärtää, että suomalais-ugrilaisen järjestelmän vertailuarvot eivät ole teoreettisia yleisfoneettisia artikulaatiopaikkoja ja asentoja (jollaisia esim. Jonesin kardinaalivokaalien järjestelmä pyrki määrittelemään), vaan suomen yleiskielen äänenormeja. Tästä syystä suomalais-ugrilaisen transkription vaikeusasteen on määrännyt suomen ja kuvattavan kielen foneettisten järjestelmien yhtäläisyys ja erilaisuus: mitä lähempänä kuvattava kieli foneettisesti on suomen kielen ääntämystä, sitä vähemmän tarkkeita ja erikoismerkkejä sen kirjaintamiseen tarvitaan; mitä kauemmaksi suomen foneettisista suhteista loitonnutaan, sitä mutkikkaammaksi merkintä muuttuu. Kuitenkaan ei haluttane väittää, että jonkin kuvattavan kielen artikulaatio olisi enemmän jostakin universaalista normista poikkeavaa kuin suomen tai että suomi olisi foneettisesti yksinkertaisempaa ja helpompaa kuin jokin muu kieli — esimerkiksi unkar — muidenkin kuin suomalaisten kannalta.

Edellisten näkökohtien perusteella voidaan todeta, että tietyn kielen tai murteen foneettinen transkriptio voi olla ratkaisuiltaan hyvinkin erilainen riippuen siitä, onko kirjainnoksen tarkoituksiksi asetettu kielen äännejärjestelmän sisäisten vaihteluiden ja vastakohtasuhteiden osoittaminen vai sen ääntämysten erikoispiirteiden osoittaminen jonkin tietyn kielen edustajille. Jälkimmäisen kuvaustavan noudattaminen on tuskin aina perusteltua kielitieteellisissä esityksissä. Varsinkin eräiden suomen etasukukielten merkinnöissä se johtaa läpipääsemättömään tarkkeiden viidakkoon (ks. esim. Hallap 1961 s. 231), joka kuitenkin ei ole yleisfoneettista »ääntämysten mukaista» kirjoitusta.

II

Kun aikakauskirja *Finnisch-ugrische Forschungen* alkoi vuonna 1901 ilmestyä, julkaisi sen silloinen vastaava toimittaja E. N. Setälä aikakauskirjan avustajille tarkoitetut ohjeet kirjassa noudatettavista suomalais-ugrilaisen kielten transkriptiomerkinnoista. Setälän esittelemä järjestelmä seurasi verraten tarkoin aikansa germaanista traditiota, mikä ei liene kuitenkaan ollut hänen tietoisena tavoitteenaan: esityksen tarkoituksena oli ainoastaan yhtenäistää silloista käytäntöä. »Suomalais-ugrilaiseksi tarkekirjoitukseksi» sittemmin kut-

suttu järjestelmä oli myös tyypillinen aikakautensa tuote. Sen ikä- ja aate-
tovereita ovat muiden muassa Lundellin kokoama ruotsalaisten Landsmåls-
alfabetet ja englantilaisen Henry Sweetin Sound Notation, jotka Setälän
järjestelmän tavoin pyrkivät kuulohavainnon äärimmäisen tarkan tallennuk-
sen mahdollistamiseen.

Sana *tarkekirjoitus* ei kenties ole sopivin foneettisen, so. ääntämystä osoitta-
van kirjoituksen (engl. transcription, saksa Lautschrift, phonetische Um-
schrift) yleisnimitys. »Suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus» tosin on nimen-
omaan tarkekirjoitusta, kirjoitusta, jossa diakriitteja eli tarkkeita käytetään
erottamaan eri äännearvoja toisistaan, mutta esimerkiksi kansainvälinen foneettinen kirjoitus (IPA) on paljon vähäisemmässä määrin *tarkekirjoitusta*; landsmålsalfabetet on tarkekirjoitusta tuskin lainkaan: äänneiden erot osoi-
tetaan siinä pääasiassa perusmerkkien modifikaatioilla eikä irrallisilla lisämer-
keillä.

Vuosikymmenten varrella Setälän esittelemä järjestelmä on vakiintunut ja säilynyt vain vähäisin muutoksin ja lisäyksin. 1930-luvulla järjestelmän kehittämiseksi tehtiin joukko muutosehdotuksia (Äimä 1932, 1933; Sotavalta 1936), jotka kuitenkin olivat luonteeltaan formaalisia: merkkien muotoa, sijoitusta ja niiden osoittamien äänneiden spesifiointia koskevia. Sen sijaan merkkijärjestelmän käyttöperiaatteisiin niissä ei juuri kajottu (vrt. Collinder 1957, s. 72). Joukko muutosesityksiä otettiin varteen Helsingin yliopiston Foneettisen laitoksen julkaisemassa vihkosessa Suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus 1953, joka Antti Sovijärven ja Reino Peltolan toimittamana on sittemmin ilmestynyt uusintapainoksina v. 1958 ja 1965 ja joka (Äimän fonetiikan oppikirjan äänneiden systematiikkaa käsittelevä osan lisäksi) oli ensimmäinen suomalais-ugrilaisen merkkijärjestelmän kokonaisesitys sitten Setälän artikkelin. Sen sijaan ne monet huomionarvoiset näkökohdat, jotka sisältyvät Collinderin laajaan artikkeliin »Ein vereinfachtes Transkriptionssystem» (1957) ja joita A. J. Joki arvioi Virittäjässä (1958), eivät toistaiseksi näy laajemmin vaikuttaneen suomalais-ugrilaisen transkription käyttöperiaatteisiin eivätkä transkriptiovihkosen viimeisimmän laitoksen (1970) kokoonpanoon. Kun Collinder on ehdottamissaan ja sittemmin monessa yhteydessä taitavasti soveltamissaan ratkaisuisa pitänyt tähtäimessä erityisesti merkintöjen käyttökelpoisuutta historiallisen ja vertailevan tutkimuksen alalla, on V. Hallap artikkelissaan »Soome-ugri transkriptsioon ja fonoloogiline transkriptsioon» (1961) tarkastellut transkription periaatteita tiukasti perinteellisen autonomisen fonologian hengessä — puuttumatta lainkaan merkkijärjestelmän formaaliseen puoleen.

Monissa suomalais-ugrilaiseen järjestelmään ehdotetuissa, osin myös siihen hyväksytyissä muutoksissa on havaittavissa pyrkimystä lähentää sen merkintätapoja IPA:n järjestelmään. Tämänsuuntaisten pyrkimysten perustelu on luonnollinen: ne helpottavat »ulkopuolisten» tutkijoiden mahdollisuuksia

käyttää hyväkseen suom.-ugrilaisella järjestelmällä kirjainnettua kielenainesta ja toisaalta ne tuovat kansainvälisen järjestelmän käytännön lähemmäksi suomalais-ugrilaisen merkistön käyttäjää, jonka kohtalona joka tapauksessa on oppia hallitsemaan myös IPA:n järjestelmä (vrt. Äimä 1932, s. 379). Symbolijärjestelmän uudistaminen on kuitenkin kaksitahoinen ongelma: jokainen vakiintuneen merkintätavan muutos merkitsee vanhemman merkintätavan mukaisten tekstien luettavuuden vaikeutumista, mutta uudennus saattaa myös merkitä järjestelmän kehittämismahdollisuuksien supistumista. Kun esimerkiksi painon merkeiksi on hyväksytty vanhojen sonantinjalkeisten pisteen ja kaksoispisteen vaihtoehdoiksi IPA:n mukaiset tavunetiset pystyviivat, on vanha merkkipari kuitenkin katsottu aiheelliseksi jättää vaille uutta käyttöä (esimerkiksi keston merkkeinä IPA:n tapaan). Samalla tavalla olisi kaikissa uudistuksissa vanha merkki tai merkintätapa jätettävä vaihtoehdoisena voimaan jatkuvuuden osittaiseksi turvaamiseksi. Niinpä esim. Hallap (1961, s. 236) on suhtautunut kielteisesti jopa niihin vähäisiin »tradition säilyvyyttä» vaarantaviin muutoksiin, joita Sovijärven ja Peltolan toimesta on transkriptiovihkosen uusimpiin painoksiin tehty.

Transkriptiokeskustelussa ei juuri ole tohdittu epäillä suomalais-ugrilaisen transkriptiojärjestelmän soveltuvuutta tämän päivän tarpeisiin. Päinvastoin, niissäkin puheenvuoroissa, joissa on haluttu hyvin radikaalisti kajota vallitsevaan merkistön käyttöön, korostetaan sen säilyttämisen välttämättömyyttä ainutlaatuisena, tieteellistä traditiota kannattelevana itseisarvona. Jokainen on kuitenkin samalla valmis tunnustamaan järjestelmän painoteknisesti vaikeaksi ja kalliiksi sekä myös tältä kannalta niin omaperäiseksi ja ainutkertaiseksi, että vain harvat kirjapainot koko maailmassa pystyvät selviytymään sen ladonnasta. Kun suomalais-ugrilaisen järjestelmän typografian muutokset yksinkertaisemmaksi, selkeämmäksi ja painoteknisesti helpommaksi kuitenkin välttämättä kirjavoittavat merkintätapoja, on perusteltua harkita myös vaihtoehtoista ratkaisua: nykyisen, muuttamattoman järjestelmän säilyttämistä sellaisenaan niissä yhteyksissä, joissa vanhan järjestelmän mukainen merkintätapa on välttämätöntä, ja kokonaan uuden, nykyisestä merkistöstä täysin riippumattoman merkistön käyttöönottoa sellaisiin yhteyksiin, joissa ei vaadita merkintöjen rinnastettavuutta vanhempiin teksteihin ja hakuteoksiin. Tarkoituksenmukaisin rinnakkaisjärjestelmä olisi ilmeisesti juuri IPA, kansainvälinen foneettinen aakkosto.

Vaikka IPA on jopa hieman suomalais-ugrilaista transkriptiojärjestelmää vanhempi, se on o:oitautunut varsin kehityskykyiseksi, käyttökelpoiseksi, typografisesti onnistuneeksi ja ennen kaikkea helppolukaiseksi aakkostoksi. IPA on alkuaan tarkoitettu kielenopetuksen apuneuvoksi, mutta yhä useammat teoreettisenkin kielitieteen alat ovat siirtyneet IPA:n tai sen muunnelmien käyttöön. Kielenopetuksessa, ääntämisoppaissa ja sanakirjoissa se on saavutta-

nut horjumattoman aseman, minkä vuoksi jokainen suomalainenkin, joka opiskelee Euroopan pääkieliä, joutuu tutustumaan IPA:n periaatteiden mukaisiin merkintöihin.

Suomalais-ugrilainen kirjaimisto ja IPA poikkeavat toisistaan varsin monissa yksityiskohdissa. Edellisen kirjainmerkit ovat kursivikirjaimia, jälkimmäisen roomalaisia pystykirjaimia; edellinen käyttää runsaasti kirjainten ylä- ja alapuolisia diakriittisiä merkkejä, jälkimmäisessä merkkejä on vähän ja monet niistä sijoitetaan kirjaimen jälkeen. Merkkien käyttöperiaatteiden olennainen ero on siinä, että IPA:n suosituksen (1948) mukaan kielen distinktiivisiä äänteitä ei saa erottaa toisistaan tarkkeella, vaan kullekin erottavalle äänneyksikölle on valittava oma, erilainen kirjainmerkkinsä. Suomalais-ugrilainen merkintä taas asettaa etusijalle äänteiden foneettisen sukulaisuuden osoittamisen, minkä vuoksi tarkkeet hyvin usein joutuvat kannattamaan foneemista vastakohtaa (esim. IPA y—u, ø—o, œ—ɔ; suom.ugr. ü—u, ö—o, ȳ—ɔ). Varsin paljon sekaannusta aiheuttavat opiskelijoiden keskuudessa sellaiset merkit, jotka esiintyvät järjestelmissä eri tehtävissä (perusmerkeistä esim. ð, ʀ, ʒ, tarkkeista rivinalinen pikkuympyrä, kirjainmerkin alle tai päälle asetettavat pisteet tai pilkut, kirjainmerkin jälkeiset piste ja kaksoispiste jne.).⁵ Paitsi merkeissä ja niiden käytössä näyttää järjestelmien kesken olevan eroja myös äänteiden yleisfoneettisessa systematiikassa. Sellainen ristiriita, jonka kanssa joutuu käytännön opetustyössä alinomaa vastatusten, on ero kitalakiäänteiden määrittelyssä ja merkitsemisessä. IPA jakaa kitalakiäänteet kahteen ryhmään: etisemmät kitalakiäänteet, joita muodostettaessa aktiivisena osapuolena on kielen etusellä (mutta ei kärki) ja passiivisena osapuolena suulaen kitalakiluuhun (palatum osseum) rajoittuva osa eli kova kitalaki, ovat *palataaleja* (esim. j), ja takaisemmat, joissa toisena osapuolena on kitalaen pehmeä takaoisa (velum palatinum), ovat *velaareja* (esim. k). Varsinaiset (etiset) palataalit (esim. romaanisissa kielissä ja unkarissa esiintyvät) erotetaan tarkoin palataalistuneista, liudentuneista eli muljeerautuneista, joissa primaariin (esim. apikodentaaliseen) artikulaatioon liittyy palataalinen lisäartikulaatio (kuten useissa ims. kielissä ja venäjässä).⁶ IPA:n mukaan (The Principles s. 10, s. 32) esim. unkarin konsonantit {ty gy ny} (= c j n) ovat siis palataalikonsonantteja, mutta eivät liudentuneita konsonantteja. Suomalais-ugrilaisen terminologian mukaan edellä luetellut äänteet ovat »liudentuneita palataaleja» (ks. esim. Sovijärvi 1956, s. 12—13), joiden merkkejä olisivat *k̄ ḡ* ja *ŋ* (kuitenkin klusiileja varsin yleisesti merkitään liudentuneen d e n t a l i n merkeillä

⁵ Yksityiskohtaisen merkkijärjestelmien vertailun on esittänyt Vende 1967. Tarkkeiden käyttöä kuvastakoon seuraava kahta nasoo-oraalista vokaaliäännettä tarkoittava esimerkki-para:

IPA œ· æ: / suom.ugr. ȫ ǣ̄

⁶ Palataaliäänteiden ja liudentuneiden äänteiden erottamista transkriptiossa tähdensi jo ns. Kööpenhaminan transkriptiokonferenssi (1925, s. 19—22) .

t, d). Näitä takaisemmat äänteet ovat suom.-ugr. systematiikan mukaan prepalataaleja (mahdolliseksi on merkitty vain *k g*), mediopalataaleja (*k g η* tarkkeitta) sekä postpalataaleja (*k g*); kaksi jälkimmäistä ryhmää muodostavat yhdessä palataalien alaryhmän *velaarit*. Suomalais-ugrilainen järjestelmä on ilmeisesti palataalikonsonanttien samoin kuin dentaali- ja alveolaarikonsonanttienkin luokittelussa valinnut niin hiuksenhienon asteikon, että sen käyttäjä joutuu usein tekemään systematiikan kannalta epäjohtonmukaisia ratkaisuja. Terminologian ja merkkien valintansa vuoksi järjestelmä näyttää samalla myös voimattomalta erottamaan toisistaan äänten varsinaista ja lisäartikulaatiota. Suomalaista systematiikkaa opiskeleva, joka ei ole perehtynyt vakiintuneeseen merkintätraditioon ja joka ei entuudestaan tunne merkeillä osoitettavia eri kielten äänteitä, joutuu ymmälle paitsi etsiessään liudentuneiden dentaalien, liudentuneiden palataalien ja prepalataalien välisiä eroja, myös etsiessään järjestelmällistä keinoa, jolla palataallinen lisäartikulaatio voitaisiin erottaa varsinaisesta (pre-)palataalisesta artikulaatiosta.

Edellisten foneettisten kirjoituksen käytäntöä koskevien huomautusten tarkoituksena ei ole osoittaa virheitä toisessa vallitsevista kirjoitusjärjestelmistä tai osoittaa toisen etevämmyyttä, vaan tuoda esiin muutamia yksityiskohtia niistä monista transkriptiomenettelyn ongelmista, joiden selventäminen saattaisi olla paikallaan. Suomalais-ugrilaisen transkriptiojärjestelmän käyttäjille ei varmaankaan olisi haitaksi, jos järjestelmää kuvaava esitys voitaisiin täydentää (IPA:n vihkosen tavoin) »avainsanoilla», joilla suosituksenomaisesti havainnollistetaan, mitä eri kielten äännettä kullakin merkillä voidaan osoittaa. Tällainen transkriptioavain edessään voisi myös suomalais-ugrilaiseen merkkijärjestelmään perehtymätön lukija suhteellisen vaivattomasti käyttää hyväksien tarjolla olevaa aineistoa, mutta merkistön käyttö olisi erityisen vaivatonta, jos transkriptioavain sisältäisi myös ohjeet eri merkkien ja merkintätapojen siirtämisestä kansainväliselle transkriptiojärjestelmälle. Suomalais-ugrilaista mallikirjaimistoa saattaisi olla myös paikallaan täydentää pystykirjainmalleilla, jotta merkintöjen yhtenäisyys saataisiin turvatuksi myös niissä yhä monilukuisemmissa julkaisuissa, jotka eri syistä joudutaan toimittamaan offset- tai rotaprint-monisteina.

Transkription merkkijärjestelmän kehittämistä ja keskustelua foneettisen kirjoituksen eri tarkkuusasteiden tarkoituksenmukaisuudesta eri tehtävissä ei ole syytä liittää toisiinsa. Suomalais-ugrilainen järjestelmä — kenties edellä ehdotetuin täsmennyksin — on edelleen käyttökelpoinen niin tarkassa kuin karkeassakin transkriptiossa. Sen sijaan sen muuttaminen painoteknisesti yksinkertaisemmaksi saattaa johtaa vaikeuksiin, jotka ovat siitä riippumattoman, typografisesti käyttökelpoisemman soveltamisen aiheuttamia monin verroin suurempia.

- BEWER, T G & BOWER, T G How to Read without Listening. Readings in Applied Transformational Grammar, toim. Lester, New York etc. 1970.
- CHOMSKY, NOAM & HALLE, MORRIS The Sound Pattern of English. New York — Evanston — London. 1968.
- COLLINDER, Björn Ein vereinfachtes Transkriptionssystem. Uppsala Universitets Årsskrift 1957 Band II. Uppsala 1957.
- HALLAP, VALMEN Soome-ugri transkriptsioon ja fonoloogiline transkriptsioon. Keele ja kirjanduse instituudi uurimused VI. Tallinn 1961.
- JOKI, AULIS J. Tärkekirjoituksemme yksinkertaistaminen. Virittäjä 1969.
——— Fragen der finnisch-ugrischen Transkription. SUSA 62, 5. Helsinki 1960.
- LÜDTKE, H. Die Alphabetschrift und das Problem der Lautsegmentierung. *Phonetica* 20. 1969.
- Phonetic Transcription and Transliteration. Proposals of the Copenhagen Conference April 1925. Oxford 1926.
- PENTTILÄ, AARNI Zur Grundlagenforschung der geschriebenen Sprache. *Acta Universitatis Upsaliensis. Acta Societatis Linguisticae Upsaliensis. Nova series 2:2.* Uppsala 1970.
- The Principles of the International Phonetic Association (1949: reprinted 1968). London.
- REED, D. W. A Theory of Language, Speech and Writing. Readings in Applied Transformational Grammar, toim. Lester. New York 1970.
- SETÄLÄ, EMIL NESTOR Über transkription der finnisch-ugrischen sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen 1.* Helsinki 1901.
- SOTAVALTA, ARVO Ehdotuksia suomalais-ugrialaisten kielten transkriptiojärjestelmän kehittämiseksi. *Virittäjä* 1936.
- SOVIJÄRVI, ANTTI Über die phonetischen Hauptzüge der finnischen und der ungarischen Hochsprache. *Ural-Altäische Bibliothek.* Wiesbaden 1956.
- Suomalais-ugrilainen tärkekirjoitus, Helsingin yliopiston foneettisen laitoksen julkaisuja. Toimittaneet ja lisäyksiin varustaneet *Antti Sovijärvi ja Reino Peltola* (1970 viides painos). Helsinki 1953.
- VENDE, K. »Finno-ugorskaja transkriptsija». Tallinn 1967.
- ÄIMÄ, FRANS Ehdotuksia muutoksiksi suomalais-ugrialaisten kielten transkriptsiooniin. *Virittäjä* 1932.
——— Muutamia lisäehdotuksia suomalais-ugrialaisten kielten transkriptsioni-asiassa. *Virittäjä* 1933.

A theory and praxis of phonetic notation

Jaakko Lehtonen

The criticism and the talks upon possible revision that have been directed to the Finno-ugric »diacrit-script» (Finnish *tarkekirjoitus*) during its 70 years of existence has mainly concerned the formal side of the symbol system, as for instance the form and position of the letters and diacrits, if not the set of symbols and the principles of its use have been treated as one single problem. The author of this article emphasizes, however, that both of these aspects can be treated separately as independent problems. The accuracy of the transcription is conditioned by the amount of information, redundant from the point of view of the structure of the language, that has to be conveyed by the text. The closer the notations have to accord with the articulatory features of real speech, the more diacrits and special marks are needed. In this respect the Finno-ugric transcription is applicable without any changes to the narrowest phonetic script, as well as, to the broad or phonemic

notations. On the formal level the Finno-ugric system, apart from being typographically most inconvenient, includes such lacks and inconsistencies, that may embarrass its use and transliteration into the system of e.g. IPA. As an example of these difficulties its obvious lack of exactness to distinguish between the primary palatal articulation and the secondary feature of palatalization has been discussed. However, profound changes of the Finno-ugric set of symbols are not defensible because of the danger that tradition would be interrupted. The situation could be clarified by compiling a list of key-words where the established usage of the letters and diacrits in the various Finno-ugric languages are presented and where their equivalents are given in the IPA system. In tasks where the notations do not need to be compared with earlier texts, a typographically clearer international alphabet could be used instead of the Finno-ugric system.